

het ontstaan van de
JORDAAN

14. Gerard
April 1915

Over diverse bestanden verspreid heb ik de Jordaan al ter sprake gebracht, maar nog niet als fenomeen gebundeld. En dat terwijl deze buurt met zijn totaal afwijkend karakter toch een unieke positie in Amsterdam inneemt. De buurt is ontstaan door de Derde Uitleg van de stad vanaf 1609 en de vormgeving heeft tientallen jaren in beslag genomen. Waar de naam vandaan komt is niet te achterhalen, alle hypothesen ten spijt. De betiteling Jordaan is ook pas na een eeuw in zwang gekomen. De buurt startte als het Nieuwe Werck.

Eerst even de omtrek van de buurt vaststellen, want daar wordt vandaag wel erg soepel mee omgegaan. Allereerst zal erkend moeten worden dat de Prinsengracht alleen technisch bij de Jordaan hoort maar zeker niet qua welstand van de bewoners en kwaliteit van de bebouwing. De Prinsengracht kreeg als enige van de drie nieuwe hoofdgrachten een schutsluis naar het IJ, de Eenhoornsluis. Beide andere grachten waren voor luxe bewoning bedoeld maar dit eerste deel van de Prinsengracht kreeg van meet af aan een bebouwing met handelshuizen, bedrijven en pakhuizen, gelardeerd met gematigd luxe woonhuizen. Aan de andere zijde sloot de Lijnbaansgracht de Jordaan af van de schans

en de vestingwal. Zowel aan de Lijnbaansgracht als daarbuiten kwamen hoofdzakelijk ambachtelijke bedrijven voor, zoals lijnbanen waar de gracht zijn naam aan dankte. De Brouwersgracht sloot de buurt aan de noordzijde af en kreeg ongeveer hetzelfde karakter als de Prinsengracht. De gracht was technisch nodig om de hoofdgrachten met elkaar te verbinden zonder elke afzonderlijk op het IJ uit te moeten laten komen.

Door het beleid van de vroedschap werden bebouwing en bewoners naar het zuiden van de Jordaan steeds 'nobeler', wat later nog toegelicht zal worden. De zuidgrens van de Jordaan verwatert daardoor, maar houdt technisch op bij de Raamstraat, even voorbij de Passeerdersgracht. Daar voorbij lag de noodwal waar de Derde Uitleg stopte, met de stadsgracht ten zuiden daarvan. De Leidsegracht bestond bij het uitleggen van de Jordaan nog niet en komt ook niet geheel overeen met die oude stadsgracht, maar lag eerder in lijn met de Beulingsloot. De Haarlemmerbuurt hoort niet bij de Jordaan, de westelijke eilanden (Bickerseiland, enz.) al helemaal niet. Wie nog steeds gelooft dat er een magnifiek masterplan aan de Derde en Vierde Uitleg van de stad ten grondslag lag, zal verbaasd zijn over de vele ad hoc beslissingen waardoor de Jordaan zijn vorm kreeg.

Pre-stedelijke bebouwing

Na de instelling van een blokkade van de Antwerpse haven kwam een stroom handelslieden vanuit de Zuidelijke Nederlanden in de Republiek naar nieuwe emplooi zoeken. Kort voor 1600 kwam bovendien een stroom Sefardische joden vanuit het Iberisch schiereiland op gang, rond 1640 gevolgd door hun Asjkenazische geloofsgenoten vanuit Oost-Europa. De eersten waren ook vaak handelslieden met goede contacten met en kennis van de nieuwe handelslocaties overzee. Toen begin zeventiende eeuw de VOC veel personeel nodig had kwamen uit Scandinavië en Noord-Duitsland zeelieden

Boven: Zo zag de bebouwing langs de paden langs de weersloten er rond 1600 ongeveer uit.

Dit is de Lange Bleekerssloot buiten de Raampoort.

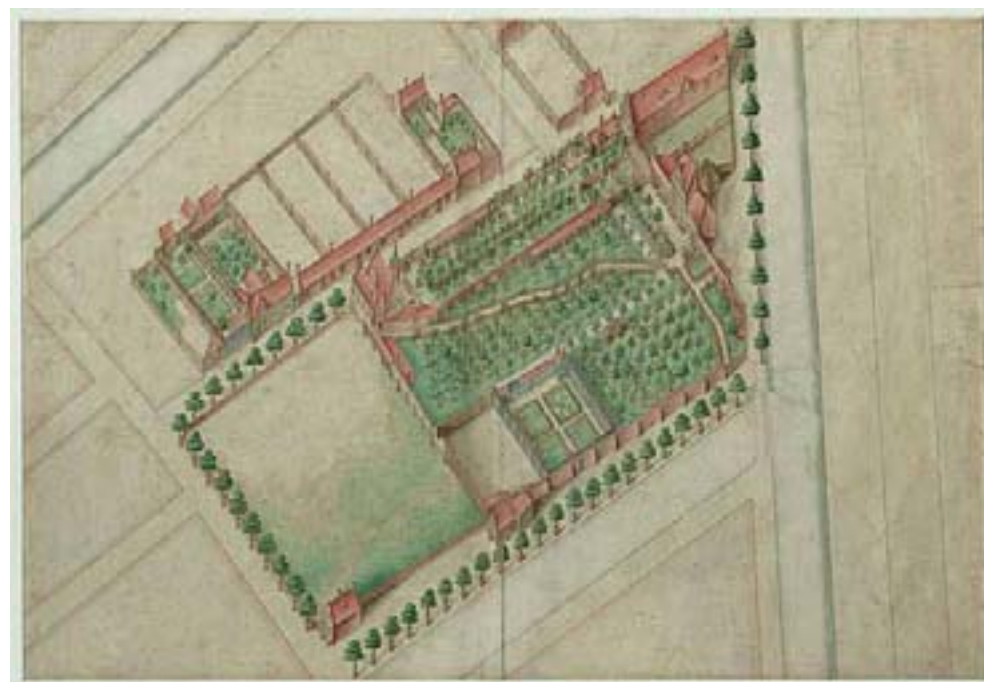
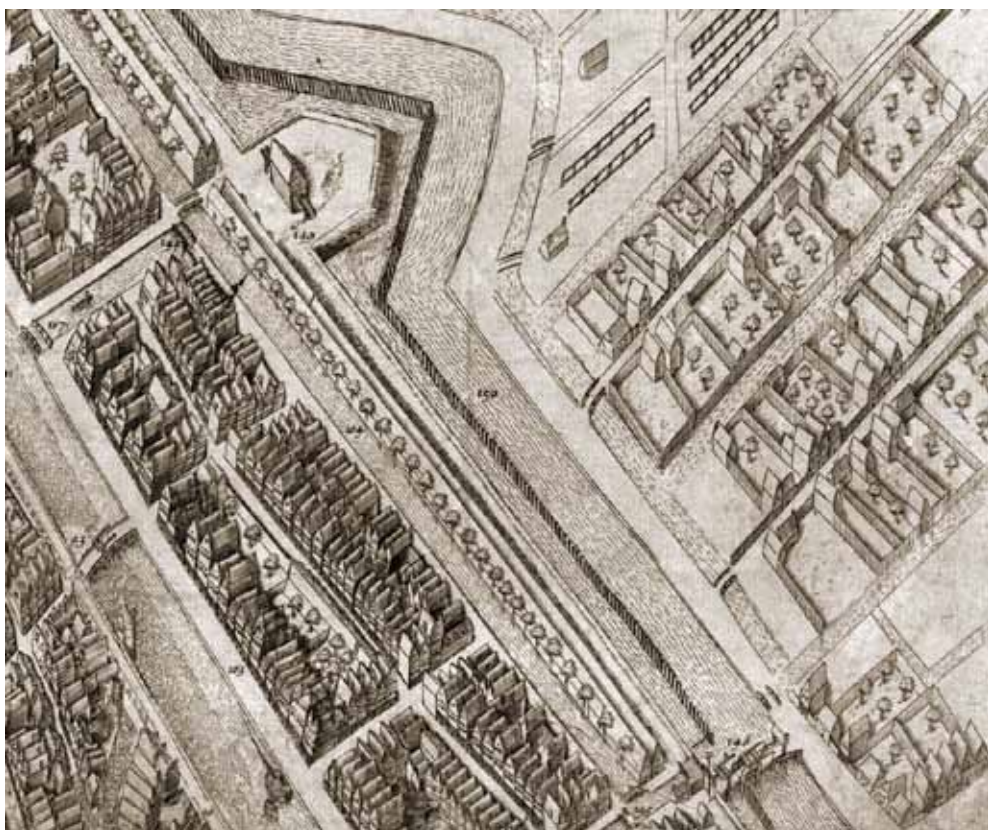
Rechts: De restanten van het Karthuizerklooster in 1609, in gebruik gegeven aan agrariërs.

en wat zich ervoor uitgaf op het werk af. In 1578 telde Amsterdam ± 25.000 inwoners, in 1600 ± 60.000 en in 1615 ± 85.000 . Voor deze groeiende aantallen was de stad sinds 1593 (Tweede Uitleg) geen vierkante meter groter geworden. Het gevolg was dat de armsten onder de nieuwkomers zich buiten de stad vestigden, maar dat wel met een zo kort mogelijke route naar een stadspoort. Een probleem daarbij was dat de stad al begin zeventiende eeuw een nieuwe stadsuitleg overwoog en strengere voorschriften hanteerde voor bebouwing binnen de stadsvrijheid. Van de 100 gaarden mocht in de eerste 50 helemaal niets gebouwd worden en in de buitenste 50 alleen houten gebouwtjes met een 'week' dak, d.w.z. gebouwen die eenvoudig afgebroken of in brand gestoken konden worden in tijd van oorlog. Deze voorschriften werden met voeten getreden, maar de eigenaren verspeelden wel elk recht op compensatie. Daarom werd het polderland buiten de stadsvrijheid een populaire locatie voor de bouw van eenvoudige huizen, met de wetenschap dat Amsterdam hier wel gehouden zou zijn te compenseren. Enkele van die locaties lagen in de Stadspolder, waar even later de Jordaan zou komen. In enkele kaders over pre-stedelijke bebouwing (pag. 18) gaan we dieper in op de bevolkingssamenstelling in dat gebied.

Topografie van de Jordaan

Alom bekend is het dat het straten- en grachtenplan in de Jordaan de richting van de ontginningsweren volgde. Dat wil echter niet zeggen dat elke sloot een gracht werd en elk pad een straat. Ook al week de richting af van wat binnen de Prinsengracht ging gebeuren, de landmeters wilden toch een gelijkmatige structuur met zoveel mogelijk rechthoekige bouwblokken binnen het Nieuwe Werck doorvoeren. Dat was nodig ook, want de maatvoering van de weren wordt wel als strikt 30 roeden breed (113m) aangegeven maar de dertiende-eeuwse landmeters hadden niet de gereedschappen dit

ook consequent uit te voeren. Daardoor is het onmogelijk door meting de oude sloten te reconstrueren. Bovendien waren in de loop der eeuwen, om onderverdelingen op populaire weren mogelijk te maken, extra sloten in de lengterichting gegraven, meestal langs paden midden op het weer. Vanouds waren de weren in ‘campen’ onderverdeeld door dwarssloten, waarlangs in de zestiende eeuw ook dwarspaden aangelegd werden om meer bebouwing kwijt te kunnen. Die strookten al helemaal niet met de door de landmeters gerooide dwarsstraten. De ontwerpers zagen die dwarsstraten graag zo lang mogelijk haaks over de diverse weren doorlopen.

Boven: In 1639 nog was het Kartuizerklooster prominent aanwezig. Bij wijze van inkomstenbron was het na de Alteratie overgedragen aan het Burgerweeshuis..

Links: In 1597 bracht Pieter Bast de tamelijk massieve bebouwing buiten de vesting in beeld. Hier het Margrietepad op het Benninghweer buiten de 2e Jan Roodenpoort.

Om geen kostbare onteigeningsprocedures te hoeven aanspannen mochten veel clusters woonhuizen blijven staan. In plaats van die allemaal af te breken was het voor de Jordaan beleid ze door gangen vanaf de nieuw gerooide straten toegankelijk te maken. Een en ander hield in dat hier nauwelijks opgehoogd kon worden. Alleen op voormalig stadsbezit of onteigende bezittingen kon de stad de percelen eerst ophogen, voordat ze verkocht werden. Dat had tot gevolg dat de Jordaan eeuwenlang geplaagd werd door water- en stankoverlast.

Verdere stoorzenders voor de plannenmakers waren landmerken als het Kartuizerklooster en een moeras in de buurt van de kruising Looiers- en Lijnbaansgracht. Vooral het klooster met zijn uitgebreide bezittingen en zijn enigszins afwijkende oriëntatie t.o.v. het weer waar het op lag verstoorde de loop van het wegenplan er omheen. Bovendien waren klooster en bezittingen aan het Burger-

Boven: Het Kartuizerklooster, de Nieuwe Braak en de Kartuizersluis met uitwatering op het IJ op de kaart van Jacob van Deventer uit 1560.

Rechts: Waarschijnlijke verloop oude Haarlemmerdijk tot 1609. De Nieuwe Braak lag tegen de dijk, aan het eind van de huidige Palmgracht.

weeshuis overgedragen als inkomstenbron. Daar zouden binnen de nieuwe stadsgrenzen met enige regelmaat stukken van afgesnoept worden om straten aan te leggen. Dat begon al in 1613 met een punt van het kloosterterrein zelf voor aanleg van de Lijnbaansgracht. Verder kwamen er over de bezittingen direct om het klooster straten om de naar hier gedirigeerde pottenbakkerijen (tichels) en de stadsgeschutsgieterij te kunnen bereiken. Eén boomgaard werd in 1602 ingericht tot pestkerkhof en in een tweede boomgaard kwam in 1650 het Huiszitten Weduwenhof. Ook die werden toegankelijk gemaakt door straten die uiteindelijk afweken van de structuur in de omgeving.

In het noordelijkste deel van de Jordaan gooide de oude Haarlemmerdijk nog een tijdje roet in het eten, omdat die niet eerder geslecht mocht worden dan nadat de nieuwe tien jaar gezet was en toen schreven we al 1619. Op zijn zuidelijkste punt lag die oude dijk op de zuidelijke kade van de huidige Brouwersgracht op het punt waar de Keizersgracht daarin uitkomt. De oude dijk was een inlaagdijk na een tiende- of elfde-eeuwse doorbraak van de Spaarndammerdijk, die toen waarschijnlijk zelfs nog buiten de Westelijke eilanden lag. Binnen die inlaagdijk lag nog een braak ter plaatse waar nu de Driehoekstraat is. Reden waarom die pas, na drooglegging van de braak, gerooid kon worden en waarom de Palmgracht nog tijdens

met Nieuwe Braak werd aangeduid. Dat het toen al 1647 was had nog andere oorzaken, waarover een kader over 'speculanten' bericht. De Palmgracht komt grofweg overeen met de weersloot die in de vijftiende eeuw de functie van afwatering van de Kostverlorenwetering kreeg, de Kattensloot. Over het gekrakeel rond die wetering gaat het in mijn stuk over de geschiedenis van de [Kostverlorenwetering](#).

Diepgaand onderzoek van archivaris J.Z. Kannegieter en Dr. L. Jansen helpt ons een paar oude paden en sloten in het huidige stratenplan terug te vinden. Daarbij moet opgemerkt worden dat sommige paden zo belangrijk en veelzeggend waren dat de namen royaal ook voor het weer gebezigd werden. Bij de weren met meer dan één pad kreeg het weer soms de naam van de eigenaar of instelling, zoals het Benninghweer en het Leprozenland.

Van minimaal vier drainagesloten van de ontginning weten we dat die na verbreding een Jordaangracht opleverden. Dat was om te beginnen de Goudsbloemgracht, die zelfs nauwelijks verbreed werd. De twee paden langs de sloot, het Vrijdomspad ten zuiden en het Oude Franse pad ten noorden vormden na 1613 de kaden langs de gracht. Van het laatste pad is zelfs bekend dat het over de Haarlemmerdijk nog doorliep over het buitendijkse land. De naam Vrijheidspad verdween na 1613

snel maar het Franse pad hield als benaming stand tot de demping van de Goudsbloemgracht in 1857, om plaats te maken voor de naam Willemstraat. De Bloemgracht is een verbreding van de weersloot die van de Corsgenspoort aan het Singel tot de Kostverlorenwetering bij de Tolbrug doorliep. In de negentiende eeuw werd ook het deel buiten de Singelgracht verbreed tot Hugo de Grootgracht. De Rozengracht is een verbreding van wat buiten de stad als Lange Bleekersloot doorliep tot de wetering. Ook de Passeerdersgracht was een voormalige weersloot. Meer weten we van de paden op de weren en wat er van geworden is. Van noord naar zuid: de eerder genoemde **Franse pad** en **Vrijdomspad** langs de Goudsbloemgracht en een niet te plaatsen **Nieuwe Baanpad** richting klooster. Het **Spaansch leger** werd na 1613 Anjeliërsstraat, het **Thuynpad** werd Tuinstraat en het **Cruyspad** werd Egelantiersstraat. Het (Nieuwe) **Lakenpad** ging op in de Egelantiersgracht of vormde een kade daarvan. De laatste vier paden lagen zo dicht bij elkaar dat ze in onbekende combinatie op eenzelfde weer gelegen moeten hebben. Tussen Egelantiers- en Bloemgracht was het Stadtsland met daarop het **Lijnbaanspad** en **Corsgenspad**. Op dit weer, tegen de Lijnbaansgracht aan, werden de textielververs gedwongen hun domicilie te

kiezen. Dit ambacht ging gepaard met een boel stinkend afvalwater, dat de gracht verziekte. Tussen Bloem- en Rozengracht was het Leprozenland, waarop in 't midden het **Pannebackerspad** liep dat Bloemstraat werd. Noordelijker ervan was nog een (Tweede) Pannebackerspad. Het weer werd in het zuiden afgesloten door het **Plempenpad**, dat de noordelijke kade van de Rozengracht werd. Van alle volgende weren tot de Passeerdersgracht is geen enkele drainagesloot tot gracht gepromoveerd. Hier lagen dicht opeen het **Pottebackerspad** dat Rozenstraat werd, het **Weespad**, waarvan een klein deel als Schone en Vuile Weespad bewaard bleef en het **Schoutenpad** dat ook wel **Lijnbaanspad** genoemd werd en tot Laurierstraat werd. Het **Jan Hanzenpad** iets ten noorden van de

Lauriergracht liep tot de moderne tijd nog door de Stads- en Godshuispolder en een deel ervan heet nog steeds Jan Hanzenstraat. In de pre-stedelijke bebouwing van het **Kaatsbaanpad** werkten diverse zeemtouwers en stonden twee zeemtouwersmolens. Die verhuisden na 1613 naar de aangewezen leerlooiersbuurt zuidelijker. Op het Benninghweer lag het **Margrietenpad** dat vandaag Elandsstraat heet (zie het aparte kader over deze straat). Op het volgende weer het Appelmanspad en het Pompejuspada. Dat laatste vormde na 1613 de zuidelijke kade van de Elandsgracht. Op het Gasthuislaagland, waar zich ook het eerder vermelde moeras bevond, lag het **Tobiaspad**. De plaats van het **Nieuwe Raampad** blijft duister, maar van het **Brabantspad** weten we dat het de Passeerdersstraat

Boven: *Het Molenpad, jaar onbekend. Het grachtje in de voorgrond is bij de Vierde Uitleg alsnog gedempt.*

Links: *Het Jan Hanzenpad, gezien naar de stad. Links de Westertoren.*

werd. Blijven over de **Blauwe Sock** langs de weersloot die Passeerdersgracht werd en het **Molenpad** langs de schans die van 1613 tot 1662 tussen de nieuwe en oude vestingwal liep. De weersloot die toen tot vestgracht vergraven werd lag in het verlengde van de Beulingsloot, wat betekent dat die een drainagesloot van de ontginning geweest is. Een deel van het Molenpad is bewaard gebleven en heet vandaag nog zo; het verlengde ervan, de Raamstraat sluit officieel de Jordaan af. De Leidsegracht komt niet overeen met die vestgracht en is dus nieuw gegraven.

Het octrooi van 1609

In 1609 benoemde de vroedschap een commissie die een octrooi-aanvraag moest opstellen. Op 7 augustus, een paar dagen na het in-

*Boven: Goudsbloemgracht, geheel zonder beschoeiing. Beide tekeningen medio 19e eeuw.
Rechts: Passeerdersgracht, met een lage houten beschoeiing*

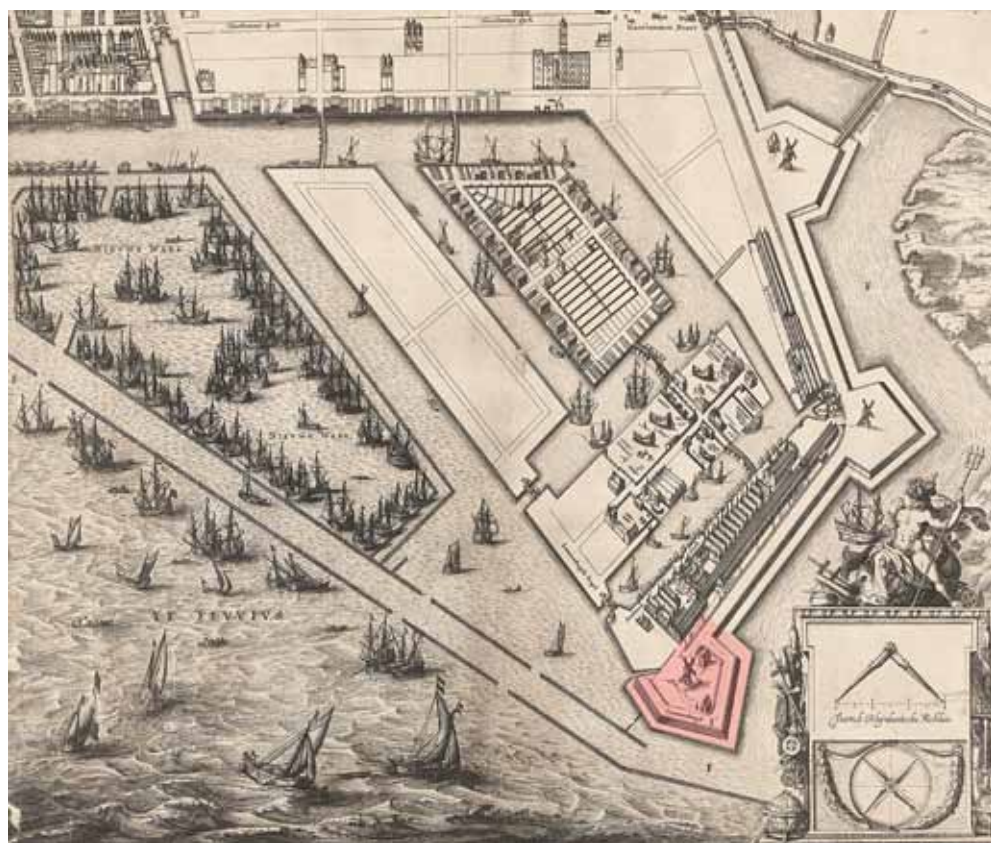
dienen, kwam uit Den Haag de gevraagde toestemming met daaronder de signatuur van Johan van Oldenbarnevelt. Het octrooi liet verbazend veel ruimte aan Amsterdam om de nieuwe grenzen vast te stellen. U doet maar...! Amsterdam mocht naar eigen inzicht zijn nieuwe grens vaststellen. Hoofdzaak was dat de stad gedegen vestingwerken kreeg in deze tijd van oorlog. Bij onteigeningen moest men wel netjes de schadeloosstelling afhandelen, met vergoeding voor verdreven bewoners en bedrijven. De rest in goed overleg met de betrokkenen!

De plaats van die grenzen was nog niet zo eenvoudig vast te stellen. Sinds Amsterdam zich bij de Opstand had aangesloten (1578) ging het de stad weer voor de wind, zeker na de blokkade van de Antwerpse haven (1585). Honderdduizenden Zuid-Nederlanders vluchtten naar de Republiek en een flink deel daarvan kwam naar

Amsterdam. Niet voor alle vluchtelingen was ruimte binnen de stad en de armsten huurden of bouwden een kot buiten de omwalling. Die stonden dan, bijna zonder uitzondering, langs de Paden op de ontginningsweren die door de Stads- en Godshuispolder van de Herengracht naar de Kostverlorenvaart liepen.

In die polder lag het Karthuizerklooster en de vroedschap had de keuze tussen de omwalling zo ver binnen dit klooster te leggen dat het niet in het schootsveld lag, ofwel het klooster helemaal af te breken of het binnen de omwalling te trekken. Het meest voor de hand lag de uitbreiding te beperken tot de bestaand 100 gaar-

den-grens, die ongeveer bij de latere Prinsengracht lag. Daarbinnen was alle bebouwing – die er wel degelijk was – illegaal en de ruimte was tegen geringe kosten vrij te maken. Daarbuiten had de stad geen zeggenschap gehad en moest conform het octrooi behoorlijk schadeloos gesteld worden. De beweegredenen worden duidelijk als men bedenkt welke grote rol daarin de aanleg van de Nieuwe Waal en de westelijke werkeilanden Bickers-, Prinsen- en Realeneiland speelden. Die nieuwe waal was nodig omdat de Stadhouder (sinds 1584 Maurits) de oude te krap en slecht verdedigbaar vond en uitbreiding van de capaciteit min of meer dicteerde. Om geen onverdedigbare uitstulping in de omwalling te creëren was

Twee landmerken die de vorm en omvang van de Jordaan zouden bepalen:

Boven: Het Karthuizerklooster; de Lijnbaansgracht kwam rakelings langs de gebouwen.

Links: De Hoogen Oord was een landtong in het IJ en te verleidelijk om daarop niet het eerste bolwerk te bouwen en zo een veilige kom voor de Nieuwe Waal te creëren.

het binnentrekken van de Jordaan dus logisch, alle kosten ten spijt. De nieuwe 100-gaardengrens, dat is de zogenaamde stadsvrijheid waarbinnen Amsterdams jurisdictie gold, zou nu de Kostverlorenvaart gaan kruisen en op gebied van Sloten en het Hoogheemraadschap Rijnland komen. Dat was de eerste ruzie die in Den Haag met de nodige penningen bezworen moest worden. Toen het tracé van de wal vastgesteld was moest het schootsveld daarbuiten vrij van bewoning en obstakels gemaakt worden.

Bij een inventarisatie in 1609 werden langs de paden binnen de

Boven: Deze prent van Jan van der Heyden uit 1690 geeft een goed beeld van de bebouwing van de Elandstraat en omgeving. Pre-stedelijke huisjes achter een schutting op de nieuwe rooilijn.

Rechts: De goedkope grond in de Jordaan lokte heel wat gestichte hofjes. Hier het Karseboomhofje in de Tuinstraat.

toekomstige uitleg 3330 huizen geteld. De vroedschap koos ervoor de bewoners, behalve de verhuispremie, aan te bieden binnen de nieuwe stad te komen wonen. De intensieve bewoning langs de sloten binnen de 100 gaarden moesten het veld ruimen voor de aanleg van de hoofdgrachten en kregen in principe geen vergoeding maar in de praktijk vaak wel; vooral de armsten werden geholpen. Op dit punt aangekomen heeft de vroedschap besloten het gebied dat nu Jordaan heet min of meer te laten zoals het was. Alle mensen die uit het plangebied moesten vertrekken werd de mogelijkheid gegeven om in het Nieuwe Werck, zoals de buurt buiten de grachtengordel toen werd aangeduid, te komen wonen of bouwen. Daarbij

werd onderscheid gemaakt naar welstand. Door voor het zuidelijk deel van de Jordaan strengere bouweisen te stellen en de grondprijzen iets hoger te houden gingen de iets beter gesitueerden naar dat deel. Daar waar geen bouwregels golden en de grondprijzen een fractie waren van wat de stad in de rest van de nieuwe uitleg hoopte te maken konden sloppen en stegen met achterhuizen ontstaan en daar vonden de armsten hun plek. Dat was de noordelijke Jordaan met de scheidslijn ongeveer langs de Egelantiersgracht. Dat hield niet in dat ten zuiden daarvan geen krotten ontstonden; in de tussen- en dwarsstraten werden ook hier de minst draagkrachtigen gehuisvest. De stegen waren oorspronkelijk gedacht als toegang voor leveranciers naar de magazijnen van de vele bedrijven, maar al heel snel na de bouw werden aan die stegen huizen getimmerd

om de opbrengst per vierkante meter groter te maken.

De vroedschap had nog een goede reden om aan de structuur van dit Nieuwe Werck niet veel te wijzigen. De kwalijke praktijken van grondspeculanten die de inrichting van de Haarlemmerbuurt en de Westelijke eilanden zo vertraagden zouden de stad een gigantisch kapitaal kosten als er eerst onteigend en daarna opnieuw ingericht zou worden. Door het gebied te laten zoals het was speelde men de problemen terug naar die speculanten. Er zou bij lange na niet zo'n waardevermeerdering van de grond plaatsvinden en dat was een gevoelige tik voor ze.

De vroedschap liet de polderstructuur dus bestaan en beperkte zich tot het verbreden en verharderen van de paden en het rooien van tussen- en dwarsstraten. Waar bestaande bebouwing, meestal houten huizen, in de weg of scheef stond werd hulp geboden bij het verplaatsen zodat een enigszins normaal straatbeeld kon ontstaan. Die welwillendheid van de vroedschap was op z'n zachts gezegd verdacht, waar ze anders de hand stevig op de knip hield. We kunnen er dan ook van uit gaan dat ze goede redenen had te vrezen voor opstand als ze de arme sloebers te zeer zou koeioneren. Alles bij elkaar genomen vond burgemeester C. P. Hooft dat de Jordaan, voor wat het geworden was, een hele boel geld gekost had. Deze fout moest de vroedschap bij de rest van de uitleg vooral niet meer maken! Een mooi ijkpunt voor het resultaat van al dit verhuizen en inrichten is 1625, niet omdat dit alles toen gereed was maar omdat Balthasar Florisz van Berckenrode de toestand van dat moment uiterst nauwkeurig in kaart heeft gebracht (pag. 2).

Links: Bloemgracht met nog wat originele bouw. In het midden, tussen de huisnummers 32 en 34 de ingang naar inpandige bebouwing.

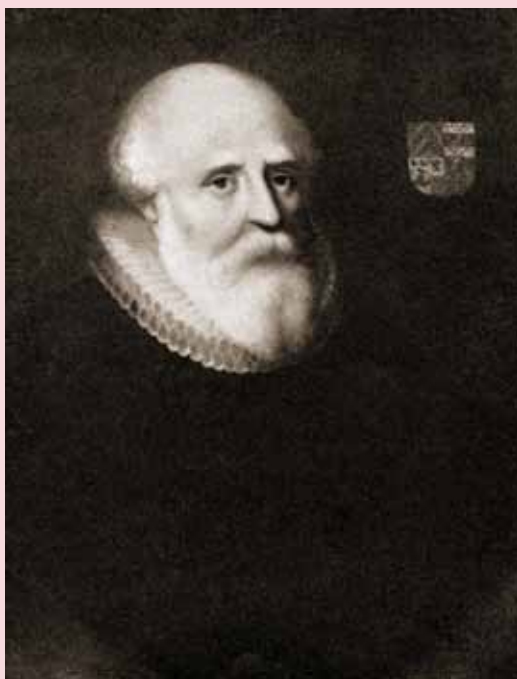
Speculanten

De noordelijkste punt van de Jordaan week in de zeventiende eeuw in structuur af van de rest van de buurt. Dat is niet zo verwonderlijk omdat dit deel 35 jaar later pas bouwrijp gemaakt werd. Dat had een zichtbare en een onzichtbare oorzaak. Het grootste deel van dit gebied werd in beslag genomen door de Nieuwe Braak, omgeven door drasland. Op een opmetingskaart van Lucas Sinck in opdracht van het gasthuis werd dit “die colck opde drayboom” genoemd, waarbij de draaiboom de limietpaal op de Haarlemmerdijk was. Of dit een oude dijkdoorbraak was die nog niet drooggemaakt was of het gevolg van het al meer dan een eeuw uitwateren van de Kostverlorenwetering via de Kattensloot naar een Karthuizersluis die te weinig capaciteit had laat ik in 't midden. Feit is dat hier een grote waterplas lag die men eerst moest droogmaken, voor er aan bebouwen gedacht kon worden.

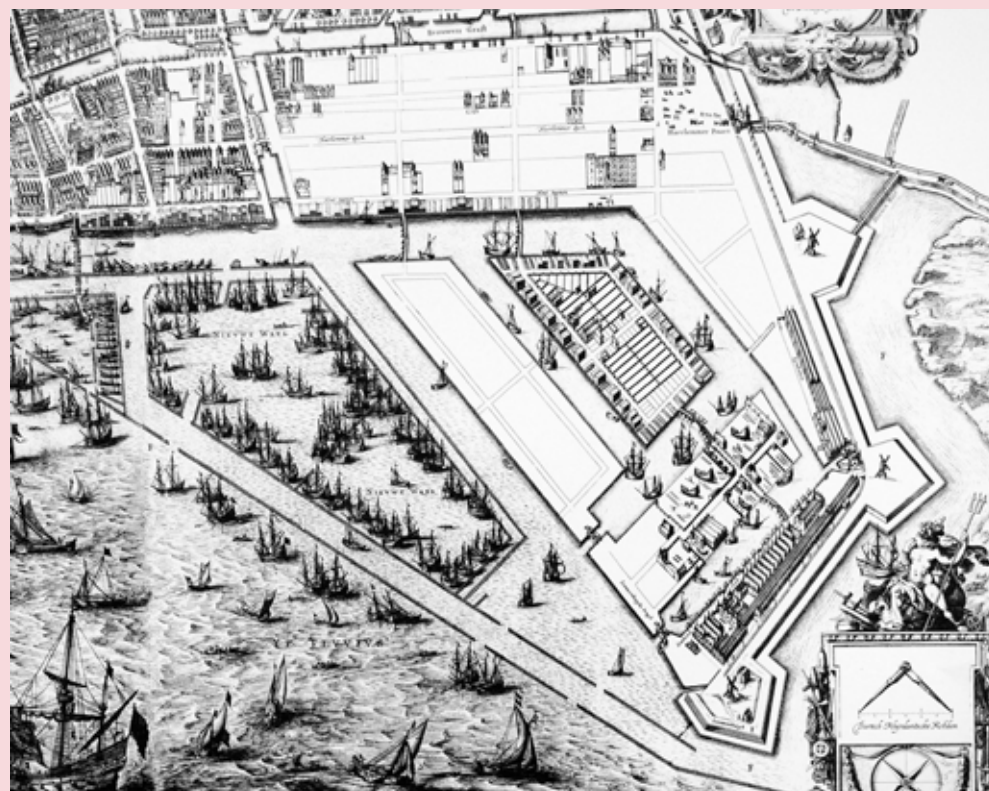
Dat ging niet zo eenvoudig. Frans Hendriksz Oetgens, zijn schoonzoon Barthold Cromhout en nog wat slimmeriken hadden de stedelijke schatkist een loer gedraaid door hun speculatie met gronden op de buitendijkse grond waar de Westelijke eilanden en Haarlemmerdijk moesten komen. De Jordaan en de eilanden lagen buiten de stadsvrijheid, die maar tot

Boven: Raadslid en oud-burgemeester Frans Hendricksz Oetgens zorgde voor ophef en vertraging door het speculatief opkopen van land buiten de stad, in de hoop daar rijk mee te worden zodra dat land binnen de stad getrokken zou worden.

Rechts: In 1625 is het grootste deel van de Westelijke eilanden en de Haarlemmerbuurt nog onbebouwd.

ongeveer de Prinsengracht reikte. De stad was door het octrooi van 1609 gehouden om eigenaren van onteigende gronden buiten de stadsvrijheid - en de bouwsels daarop - behoorlijk schadeloos te stellen. Daartoe was in 1609 ook getaxeerd, maar aansluitend wachtte de stad tot 1613 met de start van de uitleg. De eigenaren meenden nu dat de grond intussen meer waard was geworden en dat er ook hier en daar bijgebouwd was. In het octrooi stond immers dat het moment van onteigening maatgevend was? De stad werd door de eigen haast geforceerd op hun vorderingen in te gaan. Bij de eilanden doordat men in tijdnood kwam bij de aanleg van de Nieuwe Waal en bij de Haarlemmerdijk door het verplaatsen van de dijk naar een noordelijker plek. De oude dijk mocht van Rijnland niet eerder geslecht mocht worden dan nadat de nieuwe tien jaar ‘gezet’ was.

De vroedschap benoemde een commissie onder leiding van oud-burgemeester C. P. Hooft (de vader van P.C.) die tevergeefs onderhandelde met Oetgens c.s. Hooft was furieus dat deze vroedschapsleden, die diverse keren zelfs tot burgemeester benoemd waren, hun voorkennis misbruikten om zich te verrijken middels het speculatief land buiten de stad kopen, dat binnen afzienbare tijd binnen de stad zou komen te liggen. Uiteindelijk gaven de speculanten ietsje toe, maar het kostte de stad toch beduidend meer dan in 1609 getaxeerd was.

De woningbouw in de Jordaan kon echter makkelijk wachten en zo geschiedde. Zo bleven na 1613 in de Jordaan veel plekken onbebouwd, waaronder de driehoek. Pas ver na de dood van Oetgens in 1625 wist de stad tot een vergelijk te komen met de erven en niet eerder dan in 1648 werd een uitgiftekaart van de afrooiing van de Driehoekstraat gepubliceerd. Niet alle percelen werden verkocht; de stad hield de noordelijkste punt voor zichzelf, waar de stads-korenpakhuizen en een arsenaal kwamen. Opvallend is dat door het met een schone lei beginnen aan dit buurtje, dat vrij is gebleven van gangen en sloppen, waarvan er in de rest van de Jordaan honderden waren.

Niet alleen liet de stad Oetgens met zijn voorlopig waardeloze grond zitten, ook bij zijn bezittingen in de rest van de Jordaan maakte men het hem zo moeilijk als maar mogelijk was. Waar de vroedschap de oude en nieuwe bewoners zeer coulant tegemoet trad werd Oetgens en andere speculanten het vuur aan de schenen gelegd. Nagenoeg geen bestaand huis, dat na 1613 in de Jordaan terecht was gekomen, stond keurig in de nieuw uitgezette rooilijnen en menig huis moest “verrold” worden. De fabrieksmeester was heel welwillend om de kleine houten huisjes van minder draagkrachtigen even op hun plaats te zetten of deed dat voor een luttel bedrag als de eigenaar wat meer kon missen. Maatwerk noemde men dat! Zo niet met bouwsels van speculanten. Die werden gesommeerd hun huis te verplaatsen of kopers van die huizen moesten dat onmiddellijk doen bij de koop. Dat maakte de betreffende huizen een stuk minder aantrekkelijk en dat was de zoete wraak voor de schandalige houding van Oetgens c.s.

Boven: De Driehoekstraat kon pas in 1648 bebouwd worden.

Links: De Stadskorenpakhuizen op de Brouwersgracht, hoek Lijnbaansgracht..

Waterstaat

Een polder binnen de stad trekken is één, maar de waterstand aanpassen aan die van de rest der stad is wat anders. Alle nieuwe stadsdelen zouden flink opgehoogd worden zodat de chique daar comfortabel kon wonen. De stadsingenieurs streefden naar zo min mogelijk sluizen in de stad en het waterpeil in de nieuwe grachten wilde men op dat van het gemiddeld peil van het IJ brengen. Het peil in de Singelgracht rond de nieuwe omwalling had weer een eigen peil, dat van de Stads- en Godshuispolder en een aangelegenheid van de ingelanden van die polder. Alle verbindingen van de Lijnbaansgracht naar de Singelgracht gingen gepaard met sluizen, voorzover het de Jordaan betreft van noord naar zuid de Bullebaksluis tussen bolwerk Sloterdijk en de Haarlemmerpoort, of 'de Bullebak' zo de volksmond wilde, en de Bullebakssluis bij de Raam-

Boven: Na veel treuzelen werd in 1617 eindelijk de Eenhoornsluis gebouwd, die de nieuwe verkeersader Prinsengracht met het IJ verbond.

Rechts: De Raampoort met de Bullebakssluis, van de stadzijde gezien -1766.

poort aan het einde van de Bloemgracht. De Brouwersgracht langs de Jordaan kende de Brouwerssluis naar de Brouwersgracht langs de grachtengordel. De Prinsengracht lag op Jordaanpeil en was van alle dwarsgrachten afgesloten door sluizen. Dat waren de Leliesluis naar de Leliegracht en de Mallegatssluis (ook wel Schermerschoolsluis) naar de stadsgracht, later Leidsegracht. Dit stelsel maakte het mogelijk het waterpeil in de Jordaan vijf duim lager te houden dan de rest van de stad. Dat zorgde wel voor overlast als er niet gespuid kon worden door hoge waterstand in de omringende wateren of door hevige regenval. Met stinkende grachten kreeg de Jordaan dan ook als eerste te maken en de vele dempingen van stadswater in de 19e eeuw begonnen in deze buurt: zes van de elf Jordaan-grachten gingen dicht: Palm-, Goudsbloem-, Linden-, Anjeliërs-,

Rozen- en Elandsgracht. Daarmee verloor de buurt ook een groot deel van zijn open riool; tot 1934 moest daarna de 'Boldootkar' de inhoud van de privaatemmers komen ophalen. Zolang duurde het voor alle huizen in de Jordaan eindelijk op de riolering waren aangesloten. Lees hierover verder in: [Drooglegging](#)

Industrie en werkgelegenheid

Commelin schreef in 1694 al over de Jordaan: “...en alle deze straten krielen en grummelen van alderley hantwerksvolk.” Bedrijvigheid genoeg in het Nieuwe Werck. De bedrijven, die al aan de sloten hadden gestaan, bleven gewoon doordraaien. Alle andere die van elders moesten verdwijnen, ook uit andere delen van de stad én van het buitengebied dat door de Derde Uitleg in beslag genomen ging worden verhuisden min of meer verplicht naar de

Boven: De Stads Geschut- en Klokengieterij vond een plek op het terrein van het voormalige Karthuizerklooster. Het geschut op de nieuwe bolwerken kwam hier vandaan.

Links: De nogal gekunstelde verbinding tussen Brouwers- en Singelgracht: de Bulleboxsluis. Links molen de Kraay op bolwerk Sloterdijk -1770

Jordaan. Er was ook geen beleid de bedrijvigheid te concentreren in wijken, alles kwam lukraak door elkaar. Eén uitzondering was er: rond de Bloemstraat was voor de uitleg al een concentratie van weverijen en manufacturenfabricage. Dat pad heette toen al Weverstraat. Deze branche was slecht te combineren met rook en stank verspreidende industrie. Verder werd de hele strook grenzend aan de Lijnbaansgracht industrieel gebeid. De Tichelstraat en de Gieterstraat bijvoorbeeld danken hun naam aan de concentratie van tegel- en aardewerfabrieken en de Stads Geschuts- en Klok-kengieterij (1614). De Lijnbaansgracht dankte zijn naam, zoals eerder gezegd, aan de ontelbare lijnbanen langs de schans. Een beetje lijnbaan was 200 m lang en die paste niet binnen de stedelijke be-

Boven: Alsof het geen problemen kon geven stond dit Stads Salpeter-Raffinagebedrijf tussen de woonhuizen aan de Palmgracht, hoek Lijnbaansgracht.

Rechts: Lijnbaan Het Fortuin aan de Schans, de latere Marnixstraat.

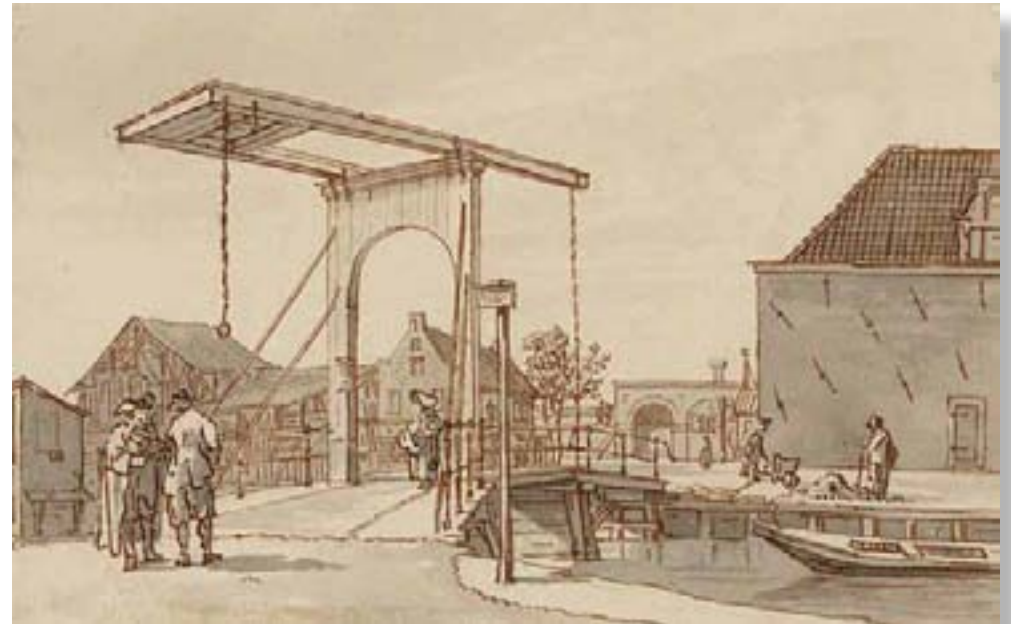
bouwing, maar prima langs de schans.

Veel buitenstedse industrie vestigde zich op uitnodiging van het stadsbestuur – soms met subsidie – binnen de stad en dan bij voorkeur in de Jordaan. Zo werd een Venetiaanse glasblazer aangelokt en twee goudleermakerijen vielen door de uitleg opeens binnen de stad. Aan de Anjeliërsgracht kwam een concentratie van (scheeps-) beschuitbakkerijen en aan de Bloemgracht lakenververijen, die in de 18^e eeuw langzaamaan vervangen werden door suikerbakkerijen. Aan de Bloemgracht vestigde Joan Blaeu in 1636 zijn kaartendrukkerij met wel 9 personen. Ten zuiden van de Elandsgracht kwam de leerindustrie, niet alleen looiers maar ook zeemleer- en passeerdersbedrijven (die Corduaans of spaansleder bewerkten).

De goudleervervaardiging kwamen we al eerder tegen en over de zeemleerindustrie komen we direct te weten. Tussen de Anjelierstraat en de Tuinstraat werd een blauwe maandag de Stadstimmer-tuin gevestigd, aan de Lijnbaansgracht op een van de witte plekken in de kaart op pagina 2. Die was in 1630 verdreven door de rooiing van de Nieuwe Doelenstraat in de oude stad maar werd in 1666, bij de Vierde Uitleg, al weer verhuisd naar de Amstel tussen Baan-gracht en Nieuwe Achtergracht.

Op de bolwerken kregen de broodnodige korenmolens een plek. De enkele uitzondering lag tegen de Jordaan aan, zoals de twee zeemtouwersmolens en de moutmolen van de Hooijberg. Die verspreidden behoorlijk veel stank en dat kon de vroedschap zich alleen vlakbij de Jordaan veroorloven. Ook andere stankverspreiders

en watervervuilers, zoals de leerlooiers en de blauwververs werden naar de Jordaan verdreven.

Buiten de omwalling waren ter hoogte van de Jordaan twee belangrijke industrietakken vertegenwoordigd, de textielnabehandeling aan de Bleekersloten en na 1631 de houtzaagmolens in het noordelijkste deel van de Stads- en Godshuispolder. Beide industrieën kregen een eigen doorgang door de omwalling: de Raampoort bij de Bullebakssluis ter hoogte van de Bloemgracht en de Zaagmolenpoort aan het eind van de Gieterstraat. Meer over deze gebieden in deel 5 en 6 van mijn artikel: [de Vroegste Industriegebieden](#)

Boven: Brug over Lijnbaansgracht voor de Gieterstraat. Op de achtergrond de doorgang naar de zaagmolens buiten de stad, de Zaagmolenpoort.

Links: Lijnbaansgracht tussen Bloem- en Rozengracht in 1817. Deze gracht was vooral voor de bouw, het onderhoud en bevoorrading van de omwalling aangelegd en verder bedoeld voor de hier gevestigde industrie. Hij lag wel op hetzelfde peil als de Jordaan-grachten.

Fijne textielfabricage, de Weverstraat

Midden op het Leprozenland, een weer dat zich van de Corsgenspoort tot de Kostverlorenwetering uitstreckte, lag het Pannebackerspad. Heel lang was het slechts weiland gebleven en tot 1579 in bezit van het Maria Magdalenaklooster geweest. Na het confisqueren van het kloosterbezit (in 1584) kwam het vruchtgebruik aan het leprozenhuis. Rond 1600 bleek dat er zich wevers en aanverwante textielbewerkers gevestigd hadden en werd het pad Weverstraat genoemd. Dat 'straat' toont aan dat de bebouwing hier vrijwel volledig geweest moet zijn, met veel dwarspaden met eveneens bebouwing.

Er stonden werkplaatsen met weefgetouwen voor o.a. linnen, damast en zijde. Ook het voorbereiden van de grondstoffen en het spinnen van de garens vond een plek in de buurt van de weverijen. Een (niet complete) opsomming van secundaire bedrijffjes vermeldt brokaat-, damast-, fluweel-, passement-, kaffa-, bourat-, spiegelie-, legatuur- en bombazijnwerkers. Bij de werkplaatsen waren niet zelden de woonhuizen van de ondernemers gebouwd. Vooral de zijdereders, de zijdehandelaren met eigen productie, waren aanzienlijke personen. Verder buiten de stad waren nog smeden, geelgieters en riembeslagmakers gevestigd.

De zijde-industrie was de vroedschap zeer welgevallig en er werd alles aan gedaan om de beroepsgroep voor de stad te behouden. Het Leprozenland met zijn Weverstraat was het eerste deel van de Jordaan dat in 1613 door het fabrieksmeesters onderhanden genomen werd. Alle langs-

sloten en dwarssloten werden gedempt en de Bloemstraat werd zodanig gerooid dat de huizen aan het vroegere pad konden blijven staan. De weersloot ten noorden van het Leprozenland werd vergraven tot Bloemgracht, waarvan het 2^e Pannebackerspad de zuidelijke kade vormde. Ten zuiden van het Leprozenland werd de weersloot tot Rozengracht vergraven, waarbij de noordelijke kade met het bestaande Plempenpad overeenkwam. Aan een deel van dit pad lag het Sint Barberenland, in 1578 onteigend bezit van het Sint Barbaraklooster. Door drie dwarsstraten werd de Bloemstraat in enigszins regelmatige bouwblokken verdeeld. Die straten kwamen zelden overeen met de bestaande dwarspaden, zodat er veel clusters huisjes en werkplaatsen midden in de bouwblokken terecht kwamen. Door de betrekkelijk grote welvaart onder zijdereders verdwenen deze in de loop van de zeventiende eeuw naar 'betere' grachten, Bloem-, Rozen- en Lauriergracht. Hun plaatsen in de Bloemstraat en zijstraten werden ingenomen door bijvoorbeeld laken- en linnenwevers en suikerbakkers.

Links:

Het weer dat Leprozenland heette. Op deze kaart van 1625 de pre-stedelijke situatie ingetekend, met boven de sloot die Rozengracht zou worden en onder die de Bloemgracht werd. In rood: van boven af het Plempenpad en beide Pannebackerspaden. Noord is onder.

Rechts:

De passements- of bordewercker, volgens Jan Luyken.

Leerlooierijen

Een tweede drukbevolkt pad was het Margrietepad, gelegen op het Benninghweer, dat zich van de Gasthuismolensteeg helemaal tot de Kostverlorenwetering uitstreckte. Het weer was aan weerszijden door drainagesloten begrensd, ten zuiden de St.Margrietensloot en ten noorden de St.Pietersloot. Midden op het weer, naast het pad liep nog een sloot, die de breedte van het weer doormidden deelde. Tot 1578 was het weer bezit van het St. Margrietenklooster geweest. Al vanaf medio zestiende eeuw was het klooster gestopt met verpachten van percelen op dit weer en had vóór 1578 al veel grond verkocht. Na het confisqueren van de kloostergoederen was het weer een lappendeken van stads- en particuliere eigendommen.

De bedrijvigheid en bevolking was zeer divers. Er was een uitspanning, de Zwarte Arend, apothekers hadden er hun kruidentuin, particulieren hadden er hun plezier- of moestuin of boomgaard, er waren boekdrukkers en de eerste courant van Amsterdam werd hier gedrukt en uitgegeven. Verder buiten de stad stond een zeemtouwersmolen die de zeemleerfabricage in de buurt bediende. Bij zeemleer moet u niet denken aan ramenlappen, maar aan luxe kledingstukken, laarzen, handschoenen en gebruiksvoorwerpen. Een aparte tak was de goudleer behangselvervaardiging, welke bedrijfstak voor Amsterdam zeer welkom was en met verhuissubsidies binnen de toekomstige stad werden gelokt.

Toen dit weer in 1613 voor een aanzienlijk deel binnen de stadsgrenzen

kwam te liggen werden beide drainage-sloten en de middensloot gedempt, de Elandsstraat gerooid en alle bouwsels die niet strookten met de nieuwe rooilijn gesommeerd deze af te breken en al of niet op de rooilijn opnieuw op te bouwen. De St.Pietersloot maakte nu de perceelgrenzen van de eigendommen aan de Lauriergracht en de Elandsstraat uit en de St.Margrietensloot die van de percelen aan de Elandsgracht en de Elandsstraat. Dat houdt in dat

beide grachten geen vergravingen van weersloten zijn maar nieuw gegraven grachten. De molenwerf van de zeemtouwersmolen op het pad werd onteigend omdat precies daar het bolwerk Nieuwkerk zou komen. Of de molen op het nieuwe bolwerk terugkwam is niet zeker, wel dat het opnieuw een zeemtouwersmolen, de Grote Stinkmolen, kwam te staan. De beide molens op het zuidelijker gelegen Kaatsbaanpad verdwenen ook en toen de capaciteit van die ene molen op Nieuwkerk onvoldoende bleek kocht het gilde de volmolen van het bolwerk Passeerder (na 1672 Osdorp) en bouwde die om tot de Kleine Stinkmolen (1636). Dat lijkt heel erg op stedelijk beleid en dat klopt ook. Het gebied tussen Looiersgracht en Elandsstraat werd aangewezen als vestigingsplaats voor de leerbewerking in de ruimste zin. Niet voor niets werd deze – toen nog – uithoek gekozen, want het afgewerkte spoelwater van de leerlooiers verspreidde een walgelijke stank.

Het gilde van de zeemleerbereiders omvatte meer dan het bewerken van zeemleer; ook de nabewerking en vervaardiging van producten vielen er onder, evenals de Spaansleerwerkers, de passeerders.

Boven: De leerbereider, volgens Jan Luyken

Links: In rood het Margrietepad. In blauw de gedempte St.Margrietensloot en onder de St.Pietersloot. Een deel van de laatste werd weer uitgegraven tot Elandsstinkloot.

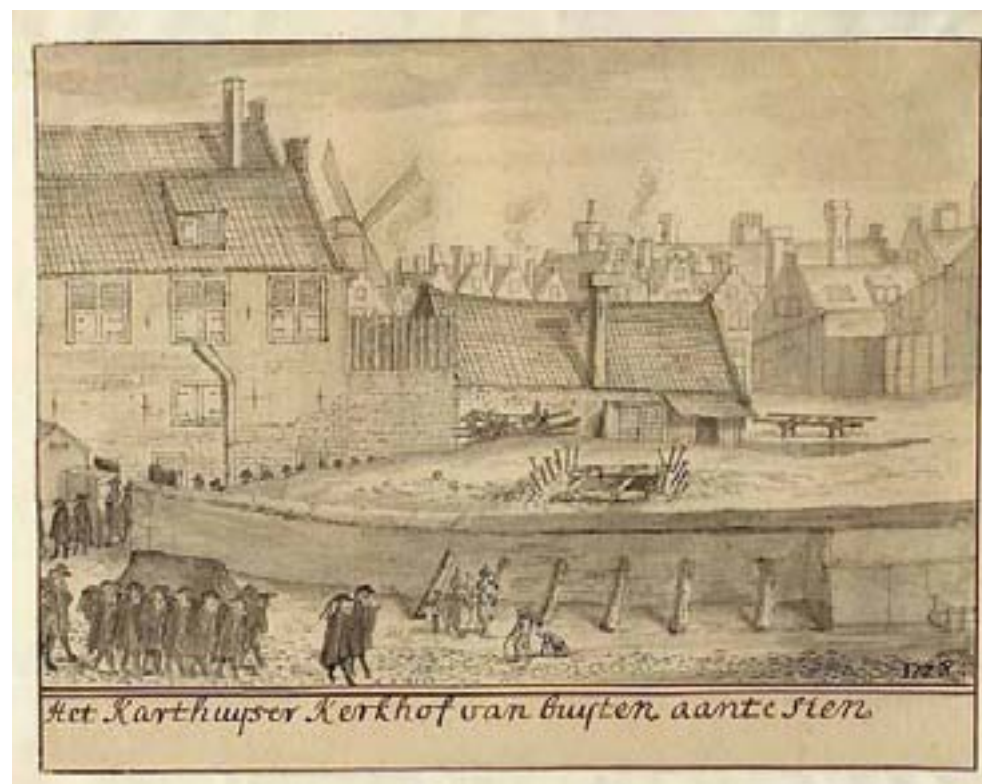
Kartuizerklooster

Wat is er toch gebeurd met het klooster dat in de Jordaan lag? Het 30 ha grote grondbezit van het klooster reikte van Kostverlorenvaart tot Karthuizerwetering (nu: Brouwersgracht). De lokatie buiten de stad maakte dat het klooster onbeschermd was toen tijdens het begin van de Opstand Amsterdam onder vuur kwam te liggen, omdat zij voorlopig de koning van Spanje trouw bleef. In 1566 werd het klooster door beeldenstormers voor 't eerst geplunderd, in 1572 door Lumey in brand gestoken en in 1577 door Sonoy bezet en definitief vernietigd. Na 1578 werden de resten door de nieuwe protestantse stadsregering geconfisqueerd maar de zes overgebleven monniken mochten op het terrein blijven wonen, waar de laat-

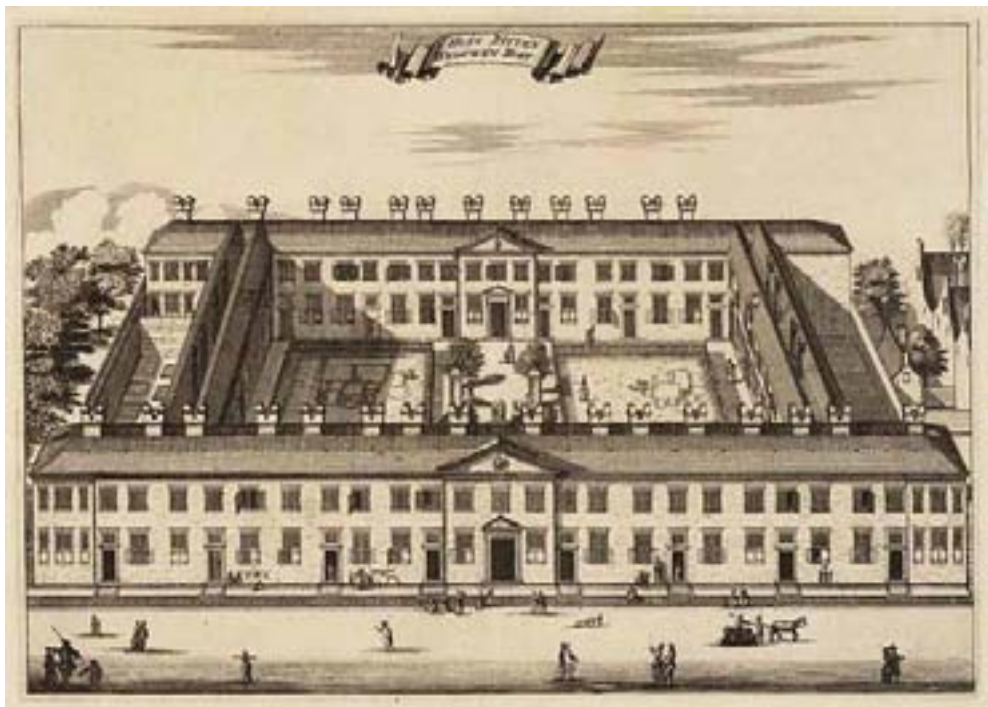
Boven: Restanten van het Kartuizerklooster aan de Lijnbaansgracht. De windas was er ten dienste van de bedrijvigheid en herbergen die delen van het terrein huurden.

Rechts: Op het kloosterhof werd in 1602 een pestkerkhof ingericht. Tijdens de pestepidemie van 1664-5 werden hier ruim 7000 doden begraven.

ste in 1614 overleed. De bezittingen vervielen aan het Burgerweeshuis, toen nog in de Kalverstraat. De omvangrijke administratie van het klooster was voor de troebelen uitbraken veiliggesteld en naar Haarlem gebracht. Dat maakte het de 'vaders' van het weeshuis lastig vast te stellen hoe dat bezit er uitzag en alleen door verraad van voormalige monniken kon men dat achterhalen. Feit is dat de gevluchte monniken nog jaren in Haarlem riant konden leven van de opbrengsten van geheim gehouden bezittingen. De resten van het klooster werden na de Alteratie aan diverse particulieren verhuurd, hoofdzakelijk met een agrarische bestemming. De cellen dienden o.a. als woonplaats voor koeienknechten. Tot 1600 was

het klooster alleen toegankelijk via de Haarlemmerdijk maar in dat jaar kwam er een directere toegang vanuit de stad. Het kloosterhof werd in 1602 als pestkerkhof ingericht (nu: Karthuizerplantsoen) en in 1614 kwamen in het noordelijkste deel de eerder vermelde brongsieterij en tegelbakkerij, waaraan de straatnamen Gieter- en Tichelstraat herinneren. Van ±1600 tot 1733 werd een deel van het complex ingericht als biertuin. In 1650 werd op het voormalige kloosterhof van het terrein het Huiszitten-Weduwenhof gebouwd dat vandaag, als Karthuizerhof, nog intact is. De afwijkende lengterichting van de Karthuizerstraat laat zien dat bij het rooien van de Jordaanstraten dit kloostercomplex weliswaar vernield maar de structuur nog niet verdwenen was. Zie voor meer over dit klooster het PDF-bestand [Sint Andries ter Zaliger Haven](#)

Noorderkerk

Een kerk was in de Jordaan helemaal niet aan de orde. Degenen die in de geplande band van kerken in de Derde en Vierde Uitleg (tussen Keizers- en Prinsengracht) een plan zien schatten de stadsregering van kooplieden te hoog in. Een kerkenraad moest de bestuurders regelmatig aan hun plicht herinneren voor een goede dekking met kerkgebouwen te zorgen.

Een verzoek in 1617 om een kerk in de noordelijke Jordaan werd aanvankelijk genegeerd, maar twee jaar later had men meer geluk. Toen was Reinier Pauw burgemeester, fanatiek contraremonstrant en de man die deelnam aan de rechtbank die Johan van Oldenbarneveldt tot de doodstraf veroordeelde. Een open terrein aan de Prinsengracht tussen Linden- en Anjelijsgracht, in principe klaar om voor woningbouw verkaveld te worden, werd aangewezen voor de

Boven: De Noordermarkt, voor de kerkrestauratie, die tot 2005 duurde.

Links: Op het Karthuizerkloosterterrein werd in 1650 het Huiszitten-Weduwenhof gebouwd

kerkbouw en met opvallende voortvarendheid werd in 1620 naar een ontwerp van Hendrick de Keijser aan de bouw begonnen, onder leiding van stadsmetselaar Cornelis Danckerts. In 1623 kon de Noorderkerk al in gebruik genomen worden. Het bleef lang de enige stenen bijkerk in de

uitleg, de anderen waren houten preekchuren: Eilandskerk op het Bickerseiland (in 1739 pas opnieuw in steen opgetrokken), Amstelkerk op het Amstelveld en de Oosterkerk op Wittenburg (in 1671 in steen herbouwd). Bovendien was de Noorderkerk een nieuwtje, namelijk de eerste kerk in centraalbouw in Amsterdam. Dat was eigenlijk al voor de Zuiderkerk (1611) voorzien maar die werd toen wegens onbekendheid met deze nieuwe bouwwijze toch maar in de vertrouwde paapse basiliekvorm gebouwd.

[http://nl.wikipedia.org/wiki/Noorderkerk_\(Amsterdam\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Noorderkerk_(Amsterdam))

Boven: Noorderkerk, preekstoel uit ±1845.

Rechts: De Noorderkerk, de eerste protestantse kerk in centraalbouw in Amsterdam. Ontwerp Hendrick de Keijser, gebouwd door Cornelis Danckerts tussen 1620 en 1623

Kerkhoven

De Noorderkerk heeft tot eind 17e eeuw een kerkhof gekend, binnen werd tot 1866 begraven. Op het kloosterterrein van de Karthuizers werd in 1602 (toen nog buiten de stad) een pestkerkhof ingericht. Op het zuidelijkste deel van de Jordaan, tussen Passeerdersgracht en Raamstraat was het Leidse Kerkhof. Dat was een voorzetting van het Heiligeweg Kerkhof dat bij de Vierde Uitleg binnen de stad kwam te vallen. Bij de zoveelste pestepidemie (1655) werden de bestaande kerkhoven in de buurt, ook dat bij de Westerkerk, vol verklaard en werden op twee bolwerken kerkhoven ingericht: Noorderkerkhof op bolwerk Haarlem (1e Marnixplantsoen, afb. pag.23)

en het nieuwe Westerkerkhof op bolwerk Rijkeroort (2e Marnixplantsoen). In 1860 werd het Karthuizerkerkhof geruimd en in plaats daarvan werd in 1908 een kinderspeelplaats aangelegd. Bij die aanleg werd in de bodem menige lugubere vondst gedaan.

<http://www.vereniging-de-noorderspeeltuinen.nl/geschiedenis.htm>

Koninkrijk der sloppen

In 1873 waren er in de Jordaan 800 kelderwoningen waarin 3372 personen woonden waarvan 954 kinderen beneden de tien jaar. 76% van die kelderwoningen gold als onbewoonbaar maar waren toch bewoond. Een deel van de kelders maakte permanent water en de eerste daad bij het aanbreken van een nieuwe dag was dan het leegpompen van de ruimte. In een riant woonhuis woonden op twee woonlagen en een zolder zes gezinnen, links en rechts van de ge-

meenschappelijke trap. Dat waren 12 volwassenen met in totaal 26 kinderen waarvan enkelen bijna-volwassen. De beide zolderwoningen waren helemaal niet geschikt om te bewonen, de rest was vochtig en donker. De aangebouwde “keukens” hadden geen raam en dus geen daglicht. Dit soort overbevolkte woonhuizen werden “fort” genoemd en het beruchtste was ongetwijfeld het Fort van Sjako aan de Elandsgracht, dat uit 72 woningen bestond. De woontoestanden waren hemeltergend, ongedierte bedreigde de bewoners, besmettelijke ziekten eisten veel slachtoffers, er moest iets gebeuren!

Boven: Het Leidse Kerkhof in 1815. Dit kerkhof was een voortzetting van het kerkhof buiten de Heiligewegspoort rond 1664.

Links: Het Noorderkerkhof op bolwerk Haarlem in 1869. Omdat de graven met rust gelaten moesten worden werd dit bolwerk gespaard bij het stroomlijnen en straktrekken van de gehele Singelgracht vanaf ongeveer 1880.

Jordaan – vergaarbak van armoedzaaiers

Uit een verslag van een onderzoekscommissie na een bezoek aan de Suikerbakkersgang (Lindengracht) in 1895:

Lindengracht 246 (afb. boven) - Interieur: gemeubileerde kamer op de tweede verdieping met rond de tafel drie personen. Uit het verslag: 'Hoogte verdieping 2.55m. De trap om boven te komen telt 12 treden met een optrede van 0.21m en een aantrede van van 0.09m. De kraan is boven de gootsteen in het portaal. De beeremmer staat op zolder. De wanden der kamers zijn behangen. De vloer en zoldering zijn van hout. Bewoners: twee generaties, man, vrouw en 4 kinderen. Op de kamer staat een klein ledikantje. Een kind van 10 jaar moet op den grond slapen. De man is aan de stadsreiniging en verdient f 11.00 per week waarvan hem door de 'stad' f 0.36 wordt ingehouden voor 't pensioen-

fonds, en jaarlijks f 3.82 voor de inkomstenbelasting. Van deze schralen verdiensten moet hij schoolgeld voor de kinderen betalen daar hij de kinderen niet kosteloos op school kan krijgen en betaalt f 0.95 per week aan ziekenbussen daar hij geen kosteloos geneeskundige hulp kan krijgen. Hij verwoont f 2.00 per week.'

Lindengracht 238 (afb. onder) – Interieur: kamer met personen op de eerste verdieping. De bewoonster aan de wastobbe en twee kinderen zittend in de deuropening. Uit het verslag: 'Hoogte verdieping 2.45 m. De trap om boven te komen telt 13 treden met een aantrede van 0.11 M. en een optrede van 0.21 m. De kraan is boven een gootsteen in het portaal. Vloer en zoldering zijn van hout. De wanden der kamers zijn behangen en beschilderd. De beeremmer staat in een kast. Bewoners: drie generaties of twee families. Een weduwe met 5 kinderen, waarvan

4 thuis en een kindje ter opvoeding. De vrouw is gehuwd geweest met een weduwnaar, die 9 kinderen gehad heeft, terwijl zij samen nog 8 kinderen kregen. Van deze 8 zijn er 5 in leven, zodat de man met zijn eerste vrouw en 12 kinderen in het graf ligt. Het laatste kind werd enige maanden na de dood van de man geboren. Het kind dat de vrouw 'opvoedt' is ongeveer 4 maanden oud. Zij krijgt voor dat 'opvoeden' f 1.75 per week, wat zij te weinig vindt. Vroeger kreeg de vrouw van het armbestuur f 1.50 per week, doch omdat zij f 1.75 voor het kind krijgt, geeft het armbestuur haar maar f 1.00 per week. De vrouw gaat één dag in de week uit werken waar zij f 0.80 aan verdient. Het oudste meisje is in een gesticht in Haarlem. De moeder slaapt met haar jongste kindje en de 'vroedsterling' in een bedstede. Zij verwoonde hier f 1.00 per week.'

In 1873 waren er in de Jordaan 800 kelderwoningen waarin 3372 personen woonden waarvan 954 kinderen beneden de tien jaar. 76% van die kelderwoningen gold als onbewoonbaar maar waren toch bewoond. Een deel van de kelders maakte permanent water en de eerste daad bij het aanbreken van een nieuwe dag was dan het leegpompen van de ruimte. In een riant woonhuis woonden op twee woonlagen en een zolder zes gezinnen, links en rechts van de gemeenschappelijke trap. Dat waren 12 volwassenen met in totaal 26 kinderen waarvan enkelen bijna-volwassen. De beide zolderwoningen waren helemaal niet geschikt om te bewonen, de rest was vochtig en donker. De aangebouwde "keukens" hadden geen raam en dus geen daglicht. Dit soort overbevolkte woonhuizen werden "fort" genoemd en het beruchtste was ongetwijfeld het Fort van Sjako aan de Elandsgracht, dat uit 72 woningen bestond. De woontoestanden waren hemeltergend, ongedierte bedreigde de bewoners, besmettelijke ziekten eisten veel slachtoffers, er moest iets gebeuren!

Vorige: Foto's die bij het rapport gevoegd waren, ter illustratie van de woonomstandigheden. Rechts: De Suikerbakkersgang, waarover het rapport handelde, hier op een foto van ± 1895.

Afbraak en nieuwbouw of renovatie met nieuwbouw waar nodig?

De eerste die zich daadwerkelijk inzette voor verbetering van de omstandigheden van de Jordaanbevolking was de latere burgemeester J. Messchert van Vollenhoven die met enkele gelijkgezinden in 1852 de eerste bouwmaatschappij in Nederland oprichtte: de “Vereeniging ten behoeve van de arbeidersklasse”. Vanaf 1854 ruimden zij krotten op en bouwden er arbeiderswoningen voor in de plaats. De energieke nieuwe directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, J. W. C. Tellegen, nam de Jordaan meteen bij zijn aantreden in 1901 op de schop. Daar tussenin hadden meer saneringen plaatsgevonden, waaronder die van de Suikerbakkersgang (pag. 25). Toen de stad eenmaal van de crisis en de Tweede Wereldoorlog bekomen was zou die sanering

doorgaan, maar het klimaat was veranderd. Er rees verzet tegen het plan om driekwart van de Jordaan plat te gooien en daar net zoiets naargeestigs als in Slotermeer en Geuzenveld neer te zetten. Zoals we intussen weten is dat niet doorgegaan, na veel burgerinitiatieven. Wat behouden kon worden moest blijven, voor krotten, inpandige huisjes en sloppen was geen plaats meer en die konden verdwijnen. Het aantal huizen halveerde maar schokkender was de afname van bewoners: in 1900 77.000 zielen en in 1975 nog maar 17.000. Lege gaten dienden passend ingevuld te worden met behoud van de sfeer van deze levendige volksbuurt. Dat het dat laatste niet is gebleven maar een yuppen-buurt werd danken we aan de hang naar nostalgie en de marktwerking.

Boven: Zo willen we ons de Jordaan herinneren, niet door de sloppen en stegen!
Links: Het beruchte 'fort van Sjako' aan de Elandsgracht (zie pag. 25).

Ik stel voor dat u na dit soms deprimerende stuk over de vroegere Jordaan een snuffje hedendaagse als toetje neemt. Er is een prachtig fotoboek uitgekomen over leven en werken in de Jordaan, bij elkaar gefotografeerd door Frank van Paridon gedurende jaren rondzwerven in de buurt:

<http://www.jordaan400jaar.nl/>

Links: <http://www.jordaanmuseum.nl/>

De Jordaan, tussen taal en beeld: <http://www.tussentaalenbeeld.nl/A60.htm>

De topografische bijzonderheden van Amsterdams ontwikkeling

○ = elders in de lijst ook al genoemd * = ondersteunend artikel van andere auteur

Middeleeuws Amsterdam

- De cope-ontginning van Amstelland
- Poorte ende Vrihede van Amstelredamme
- De eerste 300 jaar in het bestaan van Amsterdam
- Stadspoorten op de Nieuwendijk
- Is de Nieuwezijds wel gegraven?
- De kop van de Nieuwendijk, een 14^e-eeuwse stads-uitbreiding
- De Boerenwetering en zijn loop door Amsterdam
- Middeleeuwse kloosters van Amsterdam
- Het Sint Anthonius gasthuis (Leprozenhuis)
- * Het Leprozenhuis te Amsterdam, Mej. Dr. I. H. van Eeghen 1955
- Het Kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven
- De metamorfose van die Plaetse tot de Dam
- Amsterdam, van Heren, van bisschoppen en van graven
- Amsterdam, van Hoeken en Kabeljauwen
- Pacificatie, Satisfactie & Alteratie

Amsterdams nijverheid, handel en transport

- Markten van Amsterdam (locaties door de eeuwen gevolgd)
- * Botermarkt en Kaasplein, Dr. A. Halberstadt 1910
- Beurtvaarders, trekschuiten en overzetveren
- Vroege industriegebieden: Stadsrietlanden, Zaagmolensloot, Mennonietensloot, Overtoomsevaart, Kwakerspoel en Zaagmolenbuurt
- * De molens in de Stadsrietlanden, Mr. J. H. van den Hoek Ostende
- * Het einde van de korenmolens op de bolwerken aan de Singelgracht, Mr. J.H. van den Hoek Ostende, 1972
- * Precario en Windgeld, Mr. J.H. van den Hoek Ostende, 1969
- Geschiedenis van Rederij J. H. Bergmann
- Geschiedenis van Rederij Boekel
- Geschiedenis van het Leidseplein en Hirsch & Cie
- De geschiedenis van de Haarlemse tram (NZH)
- Straattypen en standwerkers
- Straathandel

- Stadschroniqueurs in de 17^e en 18^e eeuw
- Topografische tekenaars in Amsterdam
- Topografische fotografen in Amsterdam
- Casino, Musis Sacrum en Huize Bob
- Brouwerij De Hooiberg & Die Port van Cleve
- Van Liesveldsche Bijbel tot Beursplein 5: Bible Hotel

Amsterdam havenstad

- Zeehaven in beweging, van centrum naar oost en weer naar west
- De Lastage, eerste industrieterrein van Amsterdam
- Rapenburg, Marken en Uilenburg, werkeilanden pur sang
- Waalseiland, wooneiland voor de scheepvaartchique
- Oostelijke eilanden Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg
- * Opkomst der Amsterdamse haven, W. H. M. de Fremery 1925
- * Geschiedenis Amsterdamse scheepsbouw, Dr. L. van Nierop
- Van Petroleumhaven tot grootste benzinehaven ter wereld

Stadsuitleg 1578-1596

- De Eerste en Tweede Uitleg 1578-1596
- Rembrandtplein, de metamorfose van een onbedoeld plein
- Vlooienburg & Zwanenburg
- De Haarlemmerbuurt, verdeeld over Tweede en Derde Uitleg
- De Lastage, het eerste industrieterrein van Amsterdam
- Rapenburg, Marken en Uilenburg, werkeilanden pur sang

Stadsuitleg 1609-1700

- De Derde en Vierde Uitleg 1609-1700
- Die Verheelinghe; geschiedenis van de Leidsegracht.
- De Amsterdamse schans en bolwerken
- De Trapjesschans, een nijver stukje Schans
- Westelijke eilanden Bickers-, Prinsen- & Realeneiland

- De vijf grote wagenpleinen
- Het ontstaan van de Jordaan
- Gangen en hoven van de Jordaan
- Waalseiland, wooneiland voor de scheepvaartchique
- Oostelijke eilanden Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg
- De Plantage, een geslaagde mislukking
- Amstelkerk, noodgebouw met eeuwigheidswaarde

Stadsuitleg 1877-1921

- Annexaties 1877-1921
- Stadsontwikkeling en de politiek
- Spaarndammerbuurt en Zeeheldenbuurt
- Van Smalle Pad tot Planciusstraat
- Het Museumkwartier en de Waskaarsenfabriek
- Verkeersdoorbraak Raadhuisstraat 1894-1897
- * Westerplantsoen in de Zeeheldenbuurt, A Huyser 1990
- * De wet kent geen steden, Drs. J. P. Janse, 1992 (Nieuwer-Amstel)
- * Dorpse straten in de stad, Ph. Spangenberg 1995-1996

Amsterdam en het water

- Amsterdams Waterstaat
- Raadselachtige waterwerken
- Donkeresluis
- Stadsuitleg en de omringende waterschappen en gemeenten
- 't IJ, van getijderekreek via waterwolf tot droogmakerij
- Van open havenfront tot Open Havenfront
- De vreemde geschiedenis van Kostverlorenwetering en de overtoom
- Aanloop tot het Noordzeekanaal; Holland op z'n smalst, Amsterdam op z'n smalst
- Hoe komt de Mirakelbrug aan z'n naam?

